

**Filozofski fakultet
Sveučilišta Eötvös Loránd**

TEZE DOKTORSKE DISERTACIJE

ANDREA DENKOVIĆ

HRVATSKO–MAĐARSKA DVOJEZIČNOST U OBRAZOVANJU

Sociolingvističke dimenzije dvojezičnosti jezične uporabe mađarskih učenika u Hrvatskoj

Doktorska škola lingvistike

Voditelj: prof. dr. sc. Vilmos Bárdosi, redoviti profesor

Doktorski program slavistike

Voditelj: prof. dr. sc. Janusz Bańcerowski, professor emeritus

Članovi Povjerenstva:

Predsjednik:	prof. dr. sc. Janusz Bańcerowski, professor emeritus
Ocjenjivačko tijelo:	doc. dr. sc. István Vig, docent prof. dr. sc. Károly Gadányi, redoviti profesor
Tajnik:	doc. dr. sc. Zsuzsanna Ráduly, docent
Daljnji članovi:	prof. dr. sc. Viktor Mojszejenkó, redoviti profesor doc. dr. sc. Ernő Barics, docent
Mentor:	akademik, prof. dr. sc. István Nyomárkay, professor emeritus

Budimpešta, 2013

Ciljevi, područja i primijenjene metode istraživanja

Provedeno empirijsko istraživanje obavila sam u obrazovnim ustanovama Baranje i istočne Slavonije, na jedinim područjima Hrvatske gdje se još mogu zateći Mađari u većim koncentriranim sredinama¹, koji tijekom svoje svakodnevne verbalne produkcije primjenjuju dva ili tri jezična koda, međutim, konstantnim sužavanjem materinsko-jezičnog životnog prostora, porastom prestiža državnog jezika, kao i njegova intenzivnog djelovanja, stvoreni su povoljni uvjeti primjetljivi u zadnjim godinama za ubrzani ritam asimilacijskog procesa. Jezična posljedica kontaktiranja dvojezičnih zajednica je prevladavanje jednoga jezika, što postupno može uzrokovati zamjenu jezika, jer ukoliko izvorno dominantan materinski jezik postane ograničeni uporabni jezik, utoliko s vremenom drugi jezik postaje dominantan, a to označava jezičnu i kulturnu asimilaciju u smjeru prema većinskom narodu rezultirajući najčešće potpunim odricanjem i gubljenjem jednog jezika (Kiss 2002: 196).

Istaknuti cilj istraživanja je opsežna analiza današnje uporabe jezika govornika mlađe dobne skupine s različitim jezičnom pozadinom, a obrazovanje pak predstavlja idealan teren za provođenje istraživanja, jer u velikom broju dostupni učenici reprezentiraju prikladnu informacijsku grupu govorne zajednice i jezične uporabe. U školskoj 2008/2009. godini primarnom i sekundarnom metodom provedeno istraživanje čini osnovu kvantitativne analize, a prikupljeni jezični korpus sa sudjelovanjem velikog broja učenika – glede obrazovanja na mađarskom jeziku u cijelosti – sinkronijskim opisom jezičnog stanja, pruža obuhvatan uvid u jezični položaj mađarskih učenika u Hrvatskoj. Osiguranjem prirodne životne i neometane sredine – školsko okruženje – bez smetnje njihovog komunikacijskog sustava, slojevitim uzorkom prikupljeni jezični podatci vjerno odražavaju kvantitativna i kvalitativna svojstva osnovnog statističkog skupa populacije udovoljavanjem zahtjevima deskriptivne adekvatnosti (Kiss 2002: 33). Učenici su prosječno na jednom ili dva sata razrednika bez prisustva istraživača ispunili anketu, kako bi se izbjegle nepoželjne posljedice pojave promatračkog paradoksa².

Reprezentativnim uzorkom se smatra u istraživanju obuhvaćenih 186 učenika sudionika, koji po dobnom sastavu – između 10–14 odnosno 14–18 godina – i po nastavnom jeziku obrazovanja – osnovnoškolci s mađarskim nastavnim jezikom, srednjoškolci također s mađarskim nastavnim jezikom i osnovnoškolci s hrvatskim nastavnim jezikom – predstavljaju diferencirane ciljne grupe s različitim jezičnom pozadinom obiteljske sredine pa u skladu s time u svakodnevnim interakcijama izloženi su različitim jezičnim utjecajima. U disertaciji sociolingvističkim pristupom pokušavam prikazati dvojezičnu jezičnu uporabu mađarskih učenika u Hrvatskoj u procesu sekundarne socijalizacije, tj. mjesto, ulogu i konkretnu manifestaciju materinskog i drugojezičnog varijeteta u njihovom jezičnom životu odnosno repertoaru, kao i ulogu nastavnog jezika u obrazovanju i kontaktni utjecaj drugog jezika na njihovo jezično znanje, uzročne čimbenike u govornoj situaciji primjenjenog odabira i promjene koda, za što sam primjenila istraživačke metode pasivnog prikupljanja podataka odnosno sudioničkog promatranja i anketnog upitnika. Znatna prednost anketnog obrasca je mogućnost pristupa velikom broju učesnika što omogućava opsežniji uvid u jezično ponašanje analizirane govorne zajednice te metodom statističke obrade prikladnija je za izračunljivo mjerenje i sistematiziranje jezične varijable glede komparativnosti podudaranja sličnosti i različitosti, a budući da se oslanja na veći uzorak i brojnost podataka pruža cjelovitiju sliku o uporabi jezika i o primjeni promatranih pojava, stoga se može zaključiti prisustvo relevantne jezične pojave i dosljedno praćenje dinamike kretanja u zajednici. Egzaktno mjerenje dvojezičnosti je nemoguće, zbog širokog spektra raznovrsnih varijanti dvojezičnih situacija determiniranih prilikama društvenih okolnosti, međutim s lingvističkog stajališta glede predočavanja općih razvojnih smjerova jezičnih varijeteta i vladavajućih jezičnih navika u zajednici procjena je relevantna, jer temeljem toga se može doći do korisnih informacija o pravcu procesa kontinuiteta zamjene ili očuvanja jezika.

Tema i struktura disertacije

Disertacija obuhvaća pet međusobno usko povezana glavna područja, nakon tri poglavlja obrađenog općeg pregleda slijedi sociolingvistička analiza dvojezične manifestacije jezične uporabe rasčlanjena u četiri poglavlja.

I. Prvi dio pruža prikaz o prošlosti i sadašnjosti mađarske zajednice u Hrvatskoj, sa sažetom analizom povijesnih i demografskih odnosa, nadalje, osvrt na ulogu školstva u okviru manjinskog obrazovanja, koje kao odlučujuće poprište primjene jezika predstavlja glavno sredstvo očuvanja ili nestajanja manjinskog jezika, a u svezi s tim jezik obrazovanja u značajnoj mjeri utiče na opstanak, kulturu i jezik jedne zajednice. U pregledu povijesti Hrvatske navela sam najbitnije ključne događaje, osnovni smjer elementarnih procesa, koji su se pokazali odlučujućima u razvitku zemlje i demografskim promjenama te su uzrokovali svojstvene populacijske odnose i odredili oblikovanje zemljopisnih granica, s time doprinijevši kulturnoj raznolikosti i današnjoj etničkoj homogenizaciji pa i jezičnom stanju. Protekle seobe i odvijana kretanja, privremena ili konačna odnosno individualna ili kolektivno proširena na unutarnje ili vanjske migracije, preuređenjem jezično-etničkog sastava najčešći su oblik nastanka dvojezičnosti, kako i u prošlosti tako i danas (Bartha 1999: 44). Zatim slijedi kratki povijesni pregled zbivanja prikazom promjene broja učenika u obrazovnim institucijama s mađarskim nastavnim jezikom u Hrvatskoj u okviru mogućnosti dvojezičnih obrazovnih programa, budući da tijekom obrazovanja sredina (jezici) i kulturni sadžaj utiču na kasniju stvarnu jezičnu uporabu učenika, dakle i na očuvanje manjinskog jezika, stoga škola može učvrstiti «svijest o relativnom značaju važnosti određenih jezika i kulture» ili pak može postati «jednim od najučinkovitijih sredstava izumiranja odnosno potiskivanja jezika» (Skutnabb-Kangas 1997: 6; vlastiti prijevod).

II. Nakon općih uvodnih poglavlja slijedi sociolingvistička sinteza dvojezične jezične uporabe mađarskih učenika u Hrvatskoj sinkronijskim opisom stanja. Rezultati tijekom istraživanja prikupljenog jezičnog korpusa, zbog raznolikosti dvojezičnih situacija i u svrhu otkrivanja pojavljujućih razlika u poznavanju jezika, temeljeni na subjektivnoj prosudbi samoprocjene učenika slijede prema kategorizacijama stupnja jezičnog znanja – dominantna ili balansirana dvojezičnost³ –, vremena usvajanja jezika – rana ili kasna odnosno simultana ili sukcesivna dvojezičnost – i sredine učenja jezika – prirodna ili kontrolirana –, koje dihotomije su relevantne u prikazu njihove dvojezičnosti.

III. Ovisno o nastavnom jeziku učenici se socijaliziraju u različitim jezičnim sredinama, a za upoznavanje i razumijevanje njihove jezične situacije potrebna su što šira mjerenja navika jezičnog izbora, tj. učestalost primjene hrvatskog i mađarskog jezika s obzirom na stupanj javnosti – neformalna i formalna poprišta – što uzrokuje diferenciranu jezičnu uporabu, zatim mjerenje odabira jezika članova obitelji, s obzirom na sociokulturne čimbenike⁴, koji su svojoj djeci prvenstveni jezični uzorak te osiguravaju prvobitnu jezičnu podlogu. Nakon toga slijedi analiza aktivne i pasivne samostalne individualne jezične uporabe prema studiju Lanstyák–Simon (2002: 347), koja se s isključenjem izravnog utjecaja sredine – nije potrebna nazočnost sugovornika – smatra najspontanijom i najosobnijom formom oblikovanja jezičnog izražavanja.

IV. Proširenje ili sužavanje poprišta jezične uporabe odražava promjene u govornikovom odnosu prema jeziku/jezicima i jezičnim varijetetima, a promjena jezičnih stavova pak može se svesti na izvanjezične društvene uzročne čimbenike, zbog toga posredno utiče na korištenje jezika, tj. proces jezičnih promjena jedne govorne zajednice najčešće je mjerljiv istraživanjem jezičnog pristupa i ponašanja (Kiss 1996: 151). U izlaganju o rezultatima istraženih prosuđivanja hrvatskih i mađarskih jezičnih varijeteta, slijedi prikaz najvažnijih pozadinskih tzv. upravljačkih komponenti motivacije jezičnog utjecaja sredine na učenički jezični život u okviru istraživanja

jezičnog stava i jezične stereotipije, jer se način jezičnog ponašanja dvojezičnih govornika – pored toga, što odražava identifikaciju sa zajednicom odnosno jedan je od mogućih načina izražavanja zajedništva – ne podudara ekvivalentno i bezuvjetno s jezičnom i etničkom spoznajom identiteta.

V. Posljednje poglavlje se bavi obradom jezičnih pojava u mađarskom jezičnom varijetetu u Hrvatskoj u okviru analize kontaktnih i univerzalnih varijabli, detaljnim izlaganjem primjene jezika učenika i govornika u ostalim dvojezičnim regijama unutar Karpatskog bazena, u cilju otkrivanja svojstvenih značajki odstupanja odnosno zajedničkih i različitih jezičnih obilježja. U jezičnoj uporabi učenika konkretnim je jezičnim varijablama vršeno istraživanje o kontaktnom utjecaju jezika sredine, tj. u funkcionalnom smislu njihovo korištenje materinskog jezika u kojoj mjeri prati mađarski jezični varijetet u Hrvatskoj ili standardnu normu mađarskoga jezika. U dvojezičnim govornim zajednicama promjenljiv intenzitet drugog jezika prouzrokuje diferenciranu jezičnu uporabu na individualnoj i kolektivnoj razini podjednako, a pored neposrednog kontaktnog utjecaja ograničeno korištenje prvog jezika pak promjenu u jezičnom sustavu govornika, jer razgradno pogoršanje nedominantnog manjinskog jezika vodi (može dovesti) do transfera i ugradnje jezičnih elemenata (jezika većine) iz dominantnog jezika u jezični sustav manjinskog jezika.

Rezultati istraživanja

Demografska obilježja Mađara – perspektive dvojezičnog obrazovanja

Uslijed promjena u demografskoj, gospodarskoj, političkoj, socijalnoj, teritorijalnoj i društvenoj strukturi tijekom prošlog stoljeća, mađarska nacionalna manjina u Hrvatskoj se smanjila na sedminu i s time postala najbržom nestajajućom zajednicom – iza Slovenije – u odnosu na mađarstvo s područja Karpatskog bazena⁵, a sve više suženiji homogeni jezični prostor pak služi temeljom statistički izgleda nezaustavljivog procesa asimilacije odnosno subtraktivnoj dvojezičnoj situaciji. Stimulativni čimbenik njihove vidljivo prizorne demografske erozije potiče i slabo razasuta teritorijalna koncentracija – nedostatak obrazovnih ustanova –, a zbog posljedica slabljenja svijesti identiteta nagla etnička asimilacija nosi znakove spremnosti za promjenu nacionalnosti, jer već četvrtina pripadnika mađarske nacionalnosti smatra neki drugi jezik svojim materinskim jezikom⁶ (Popis stanovništva 2001.). Kod onih pak, koji su se izjasnili pripadnicima mađarske nacionalnosti s drugim materinskim jezikom, može se pretpostaviti da se već dogodila jezična asimilacija što će najvjerojatnije pratiti i nacionalna asimilacija, budući da je jezična asimilacija u toj prijelaznoj prilično nestabilnoj (neodrživa na duže vrijeme) fazi iskazljiva i mjerljiva temeljem podataka iz popisa stanovništva, dok se još etnička asimilacija nije dogodila, jer nakon toga nacionalnom kategorijom već neće biti prikazani u statističkim podacima, a u okončanoj ili odmakloj fazi nalazeća jezična asimilacija gotovo će automatski pokrenuti proces etničke asimilacije⁷ (Szilágyi 2002: 64–96).

Škola u funkcionalnom okviru obrazovnih i odgojnih zadataka djelokruga rada, s jedne strane na društvenom nivou potpomaže oblikovanju jezične uporabe materinskog jezika učenika, razvija jezičnu svijest i sposobnosti na materinskom jeziku, dok s druge strane «posreduje u prijenosu određenih pravila i uzora ponašanja prema društvenim normama, na eksplicitni i implicitni način podjednako» (Kiss 1996: 139; vlastiti prijevod). Odgoj «u suštini nije ništa drugo, već razvoj poželjnog ponašanja u organizacijskom sustavu ljudskih odnosa», a uloga obrazovnog programa u cilju očuvanja jezika važnog je značaja u manjinskim okolnostima, naime posreduje u prijenosu prestižnog varijeteta razgovornog jezika pisanog i govornog oblika (Buda 1994: 180; vlastiti prijevod).

Unatoč toga što važeći hrvatski zakoni omogućuju obrazovanje na jeziku nacionalnih manjina i u manjim odjeljenjima od hrvatskih razreda, danas se zbog nedostatnog broja učenika – nezainteresiranosti – obrazovne ustanove s mađarskim nastavnim programom zatvaraju, a s time paralelno povećava se broj učenika – mađarski jezik uče tek fakultativno na satima njegovanja jezika i kulture – u obrazovanju na većinskom nastavnom jeziku. Posljedice njegovanja materinskog jezika i kulture u okviru obrazovanja na drugom jeziku u biti se podudaraju s učinkom programa jezičnog ugušivanja, perspektivno prouzrokujući nastanak jednojezičnosti na većinskom jeziku, dok je obrazovna nastava na manjinskom jeziku s obzirom na zadržavanje i razvijanje materinskog jezika – kao i na razvoj visokog stupnja jezičnih kompetencija većinskog jezika – najdjelotvorniji program za očuvanje jezika rezultirajući dvojezičnost (dvojezični obrazovni programi na osnovu Skutnabb-Kangassove tipologije In: Göncz 1999: 105; Kiss 2002: 225–6). Obrazovanje, kao sredstvo u jezičnom razvoju na materinskom jeziku, ključnog je značaja u opstanku jezika manjina, jer je «vježbalište» za jezičnu uporabu raznovrsnog registra i najrazličitijih stručnih govornih i pisanih produkcija, a pored toga pridonosi povećanju prestiža i ugleda manjinskog jezika te usporava proces zamjene jezika (Lanstyák 1994: 90; vlastiti prijevod).

Tijekom obrazovne socijalizacije u svrhu potpune dvojezičnosti – dvostruki monoligvizam⁸ – potrebno je institucionalno podupirati jezik za čije je usvajanje na višljem nivou manja mogućnost u izvanškolskim širim društvenim sredinama, jer «obrazovnim programom na materinskom jeziku stečeno temeljno znanje i razvoj oba jezika na paradoksalan način potiče i poznavanje jezika većinskog naroda, pod pretpostavkom da je drugojezična nastava većinskog jezika odgovarajuća» (Skutnabb-Kangas 1997: 31, vlastiti prijevod). U slučaju učenika pripadnika većinskom narodu razvoj prvotnog jezika je zadovoljavajući i bez potpore škole, obrazovanje na drugom jeziku može rezultirati dvojezičnost visokog stupnja, dok kod manjinskih učenika drugojezično obrazovanje može prouzročiti nedostatan razvoj oba jezika i slabiji školski uspjeh, tj. može dovesti do obostrane polujezičnosti odnosno semilingvizma ili do subtraktivne dvojezičnosti. Na užu interakciju suživota dvaju jezika kod bilingvalnih govornika, Cumminsovo načelo međuzavisnosti i hipoteza kritičnoga razdoblja pruža prikladno objašnjenje, a zajednička im je polazna osnova determinirana razinom dvojezične pripravnosti (bilingvalna kompetencija) – površna i kognitivna jezična kompetencija – ovisna o aditivnom i subtraktivnom dvojezičnom položaju (Göncz 1999: 112–5). Unatoč kritikama, princip međuzavisnosti daje pogodno obrazloženje na korelaciju uzajamnog odnosa tipa dvojezičnosti i intelektualnog razvoja, jer prekoračenjem niže razine bilingvalne kompetencije eliminira se negativno djelovanje, a dosezanje visokog stupnja je pak preduvjet za manifestaciju stimulirajućeg učinka intelektualnog razvoja, premda se točne granične vrijednosti ne mogu jasno utvrditi. U aditivnoj dvojezičnoj situaciji poticanjem oba jezika može se očekivati pozitivan efekat bilingvizma, dominantna dvojezičnost ne utiče na razvoj kognitivnih sposobnosti djeteta, dok je negativna posljedica subtraktivnog položaja da se ni u jednom jeziku ne formira u odgovarajućem obliku kognitivna jezična kompetencija – važan čimbenik školske učinkovitosti –, a suština hipoteze kritičnoga razdoblja je upravo to što je u drugom jeziku dostupna jezična kompetencija ovisna o razvoju kompetencije materinskog jezika (ibid.). Znači, ukoliko je u prvotnom jeziku pripravnost niska i uvodimo intenzivno učenje drugog jezika, utoliko se oštećuje razvoj prvotnog jezika, s time ograničava i drugi jezik, a ako je razina jezične kompetencije prvog jezika na visokom nivou, tada se stvaraju povoljni uvjeti za razvoj drugog jezika bez oštećenja jezičnog razvitka odnosno za nastanak funkcionalne dvojezičnosti (Göncz 2004: 267).

Dvojezičnost u uporabi jezika mađarskih učenika u Hrvatskoj

Učenici koji su sudjelovali u istraživanju čine hrvatsko–mađarski dvojezični uzorak dječje dobi – izuzev tijekom sekundarne socijalizacije usvojenog trećeg jezika ili pak višejezičnosti –, a dvojezično usvajanje jezika se smatra «rezultatom vrlo ranog, istovremenog, sustavnog i kontinuiranog kontakta više od jednog jezika» (De Houwer 1995 In: Bartha 1999: 189–90; vlastiti prijevod). U razdoblju primarne socijalizacije tri četvrtine učenika su prvo usvojili mađarski pa nakon toga hrvatski jezik, međutim, u usvajanju drugog jezika – bilo hrvatskog ili mađarskog jezika – područja primarne i sekundarne socijalizacije odnosno obitelji i škola predstavljaju približno iste izvore u jezičnom usvajanju, a usvajanje jezika u ranom sukcesivnom periodu omogućava i potpomaže razvoju komunikativne, tj. jezične kompetencije na materinskoj razini. Rezultati, koji su se odnosili na materinski jezik roditelja, skoro su bili identični s odgovorima učenika odnosno svojoj djeci tijekom primarne socijalizacije obezbjedili su i jezično nasljeđe. Međutim, unatoč svom materinskom jeziku, znatno manji broj roditelja se obrazovalo na mađarskom nastavnom jeziku – izričito roditelji učenika koji pohađaju nastavu na hrvatskom jeziku –, tako nije ni neočekivan odabir nastavnog jezika obrazovnog programa za svoju djecu tijekom sekundarne socijalizacije. Učenici su uglavnom djeca roditelja iste nacionalnosti i unutar ciljnih grupa dominiraju brakovi istog materinskog jezika i nacionalnosti. No čak i djeca roditelja iz mješanih brakova pretežno isto mađarski jezik smatraju svojim materinskim jezikom i velika većina njih majčin materinji jezik smatra i svojim materinskim jezikom, a za očuvanje i nasljednu predaju manjinskog jezika veća je mogućnost ukoliko je nositelj jezika majka (Bartha 1999: 141).

Iz učestalosti rabljenog jezika učenika neposredno se može pretpostaviti stupanj razvijenosti njihovog jezičnog sustava – jezična dominancija ili jezična ravnoteža –, naime, kod djeteta bilingviste dominirat će jezik koji mu je najviše potrebit ili koji za njega predstavlja lakši oblik usvajanja, a uz to nejednako poznavanje dvaju jezika rezultira raznoliko jezično ponašanje, što opet može prouzročiti i različito diferencirane učinke na formiranje crte ličnosti, karaktera učenika (Grosjean 1982 In: Bartha 1999: 184-5; Göncz 1985: 17). Klasifikacijom razine jezičnog znanja u nižu i višu kategoriju učenici su svoje znanje mađarskog i hrvatskog jezika svrstali u viši – mađarski jezik materinski, hrvatski dobar – stupanj jezičnog znanja, gdje razlike ciljnih grupa – učenici koji se obrazuju na mađarskom nastavnom jeziku su svoje *znanje mađarskog jezika puno odnosno nešto boljim* ocijenili, dok su samo *u malom omjeru znanje hrvatskog jezika boljim*, a učenici koji pohađaju nastavu na hrvatskom nastavnom jeziku *s istom razinom znanja obaju jezika i najmanje mađarski* – naznačuju posljedice jezične socijalizacije škole. Rezultati istraživanja jasno podupiru utjecaj nastavnog jezika obrazovanja na razvoj kompetencija jezične uporabe, jer kod učenika koji se obrazuju na mađarskom nastavnom jeziku mađarski jezik izrazito dominira, dok učenici koji pohađaju nastavu na hrvatskom jeziku preferiraju hrvatski jezik u analizi sposobnosti odnosno razumijevanje i govor potiče iz obiteljskog poprišta, a pisanje i čitanje je konzekvencija školske jezične socijalizacije.

Raslojavanje područja hrvatske i mađarske jezične uporabe

Općenito sociolingvističko iskustvo je da se dvojezična ravnoteža pomiče u smjeru dominantnijeg odnosno više afirmiranog jezika. Jezična dominancija uvjetovana različitim okolnostima se može promijeniti – makar i u fazama života pojedinca –, a posljedice mijenjanja dominancije u kontaktnom položaju – može se dogoditi da se smanjenjem sposobnosti jednog jezika povećava kompetencija drugog jezika – promijenom uzoraka jezične uporabe i repertoara – čak i u odnosu na uzastopno nastupajuće generacije – revidira se uloga jezika i kodova, kao što i njihove komunikacijske norme dobijaju novo značenje (Bartha 1999: 184-6). Rezultati analize raslojenosti

područja jezične uporabe ukazuju na značajnu i snažno prevladavajuću ulogu mađarskog jezika u jezičnom repertoaru – u materinskom obrazovanju sudjelovanih – učenika i u javnoj – formalna i neformalna – i u privatnoj – samostalna individualna – sferi. U samostalnu individualnu pasivnu jezičnu aktivnost spada čitanje (u sebi) i slušanje radijskih programa odnosno gledanje televizijskih programa, a korisnik jezika zbog nepostojanja jezičnog utjecaja sudjeluje kao pasivni primatelj, a ne kao aktivni kreator jezika. Samostalna individualna aktivna jezična djelatnost pak obuhvaća jezik privatne mentalne sfere, kao što je jezik upotrebljen u tijeku molitve, razmišljanja, računanja (centralno poprište jezika školovanja), psovke, govora upućenog životinjama, gdje se misli govornika iznose na najprirodnijem jeziku, stoga jezik stvaranja internih jezičnih produkata može služiti mjerljivim pokazateljem rano stečene dvojezičnosti dotične osobe (Kiss 2002: 214). U toj sferi se manifestira korisnikov najčistiji oblik odabira jezika, gdje se čak mogu pojaviti i za druge osobe skrivene misli, tj. to je jezik uz koji se emocionalno najviše veže pa zbog datog aktivnog karaktera u principu je i zamišljiva uporaba jezika u nazočnosti sredine – kao slučajnog slušatelja. Učenici koji se obrazuju na materinskom jeziku nedvojbeno čine dvojezičnu grupu s dominantnim mađarskim jezikom – utjecaj mađarskog jezika naročito je izražen u srednjoj školi s mađarskim nastavnim jezikom –, jer s povećanjem stupnja javnosti raste i jezična preferencija mađarskoga jezika te se smanjuje uporaba hrvatskog jezika. Dok učenici koji sudejuluju u obrazovanju na većinskom jeziku predstavljaju balansiranu dvojezičnu grupu, kod kojih je hrvatski jezik u visokoj mjeri preferiran na više poprišta – već i u samostalnoj jezičnoj uporabi – pored uporabe materinskog jezika, a uslijed socijalizacije u hrvatskoj jezičnoj zajednici povećanjem stupnja javnosti opada korištenje mađarskog jezika. Ukoliko se dugoročno primjena materinskog jezika suzi samo na nivo korištenja unutar obitelji, utoliko nakon nekoliko generacija postoji opasnost od potpunog gubljenja ili mijenjanja jezika, jer u jezičnoj uporabi ograničenoj na neformalnu sferu najčešće nestaje stilski raznolikost, stoga nastaju promjene u funkcionalnom jezičnom sustavu te tako postaju upitni začetci smjera – zamjena ili očuvanje jezika – samoga procesa.

Intenzitet procesa jezične asimilacije se najvidljivije može uočiti ispitnim pregledom navika u jezičnom izboru različitih generacijskih grupa, naime ako se na različitim područjima i slojevima jezične uporabe među naraštajima javlja radikalno drugačiji odabir jezika, to označava postupno mijenjanje jezika odnosno iz jednog jednojezičnog položaja preko prijelazne dvojezičnosti prema većinskom jednojezičnom stanju, tj. postupni prelazak na jednojezičnost na drugom jeziku (Bartha 2007: 219–20). Pored toga, usvajanje jezika se temelji na jezičnom uzorku što prvenstveno predstavlja obitelj, čiji uspjeh ovisi o sadržaju i karakteristikama slušanog govornog jezika, a jezik i kultura su u užem suodnosu, jer struktura jednog jezika utiče na formiranje svjetonazora govornika, percepciju vanjezične stvarnosti (Sapir–Whorfova hipoteza⁹). Roditelji učenika koji pohađaju nastavu na mađarskom jeziku izričito odabiru samo mađarski jezik, dok roditelji učenika s hrvatskim nastavnim jezikom za razliku od svoje djece češće primjenjuju mađarski jezik – kod kontaktiranja i komuniciranja s prijateljima i susjedima koriste već isključivo hrvatski jezik – na promatranim područjima jezične uporabe, što s jedne strane odražava dominantnu ulogu jezika sredine, dok s druge upućuje na generacijsku promjenu, posredstvom strategije planiranja jezika svjesno odabranim obrazovno-prosvjetnim programom, uslijed sekundarne socijalizacije. U aditivnim dvojezičnim okolnostima roditelji mogu osigurati svojoj djeci mogućnost razvoja dvojezičnosti na visokom stupnju, a zadatak je škole da obavijesti roditelje «ako žele da se oba dva jezika razviju približno na istoj razini, oba jezika i kulture bi trebale otprilike jednakomjerno djelovati», jer «ukoliko se utjecaj i uporaba jednog jezika ograniči i suzi samo na korištenje unutar obitelji ili eventualno na najužu sredinu, a na svim drugim životnim

područjima utjecaj drugog jezika i kulture prožima dijete, utoliko je jasno da će prvi jezik zakržljati i njegovo mjesto zamijenit će utjecajni jezik» (Göncz 2004: 274; vlastiti prijevod).

Formiranje jezičnih stavova u položaju manjina

Brojni čimbenici posredno ili neposredno zajednički utiču na odabir jezika, a u dvojezičnim govornim zajednicama jezični stavovi vezani za odnos prema manjinskom jeziku igraju odlučujuću ulogu u opstanku ili potiskivanju uporabe manjinskog jezika odnosno u učinku djelotvornosti usvajanja i mjeri primjene, dakle na ishod jezičnih promjena. Sudionici istraživanja su se pretežito podjednako povoljno odnosili prema hrvatskom i mađarskom jeziku i samo je zanemarljiv broj negativnih odgovora na temelju postavljenih otkrivajućih pitanja o kognitivnim i evaluativnim komponentama¹⁰ jezičnih stavova. Međutim, što se tiče emocionalnog čimbenika, učenici se puno manje vežu za mađarski jezik, dok hrvatski jezik – iako većina njih ne doseže nivo materinske kompetencije – zauzima relativno visoku poziciju prema njihovoj subjektivnoj vrijednosnoj prosudbi jezika – specifično za učenike koji se obrazuju na mađarskom nastavnom jeziku –, nasuprot toga što je većini mađarski materinski jezik, socijaliziraju se u školama na mađarskom jeziku, mađarski jezik smatraju lakšim sredstvom izražavanja i u komuniciranju s nepoznatima primjetna je njihova dvojezičnost. No tom stavu u velikoj mjeri pridonosi porast prestiža jezika sredine i paralelno gubljenje prestiža mađarskog jezika, a pozitivna ili negativna ustrojenost korisnika jezika u značajnoj mjeri određuje njegov odnos prema jezicima koje poznaje pa tako i odabir jezika. Motivi učenika za usavršavanje znanja hrvatskog jezika su poglavito područna i nacionalna pripadnost, privezanost za svoju rodnu domovinu, kao i činjenica da će s boljim znanjem jezika lakše komunicirati i afirmirati se u društvenom životu, dok učenici s pozitivnim odnosom prema mađarskom jeziku uglavnom su za usavršavanje i razvijanje jezične i govorne sposobnosti u komuniciranju te za prednost i potrebitost poznavanja dva ili više jezika u svakodnevnom životu, a manje za materinskog imanentnog elementa identiteta. Rezultati ciljnih grupa naznačuju znakove labilnosti jezičnog stava i ponašanja, jer signaliziraju neki oblik suprotnosmjernosti u diferencijaciji ustrojenosti odnosa, naime negativan odnos prema hrvatskom jeziku uglavnom pokazuju učenici osnovnih škola na hrvatskom i srednje škole na mađarskom jeziku, dok učenici osnovnih škola s mađarskim nastavnim jezikom prema mađarskom jeziku. Izrazito pozitivan pristup prema svom materinskom jeziku zamjećen je kod grupe srednjoškolskih učenika, koji čine generaciju dobne skupine koja već raspolaže s razvijenim navikama uporabe jezika u odgovarajućoj govornoj situaciji na neformalnom i formalnom području podjednako, te tako im je jezično ustrojstvo primjetno uveliko stabilizirano – u odnosu na učenike osnovnih škola –, a uporaba materinskog jezika je obično u linearno proporcionalnom odnosu prema starosnoj dobi. Iz analize jezične stereotipije vidljivo je da značajan broj učenika estetski okvalificirao mađarsku standardnojezičnu varijantu rabljenu u Mađarskoj ljepšom – ponajviše učenici osnovnih škola na hrvatskom jeziku –, koji su se u svojim obrazlaganjima pozivali na materinski jezik, nacionalnost i državni jezik, jer smatraju da je probraniji i pruža bogatije varijacijske mogućnosti. To opet upućuje na nedovoljno vrijednovanje svog jezičnog varijeteta i podcijenjenje sredine, dok neznatan broj učenika koji u Hrvatskoj korišteni mađarski jezični varijetet smatraju ljepšim, svoja objašnjenja su poduprila s načinom izgovaranja, naglascima, obilježjem narječja u pojedinim predjelima te s emocionalnom povezanošću. Odgovori na pitanja u svezi s vrijednovanjem akustičnosti hrvatskog i mađarskog jezika, također ukazuju na relativno visoki društveni položaj pozicioniranosti prestiža hrvatskog jezika, jer je apstraktivniji za obavljanje ozbiljnijih dijaloga te učenici nedvojbeno drugi nematerinski jezik smatraju prihvatljivijim kod izgovaranja slengova, viceva i

vulgarizma, dok materinski jezik poistovjećuju s nositeljem kulturnih vrijednosti i jezičnog blaga, probranim govorom, beletristikom, jezikom religije i molitve.

Učenici su u svakodnevnim kontaktima izloženi jezičnom utjecaju različitog intenziteta ovisno od sredine i nastavnog jezika obrazovanja, gdje na formalnom i neformalnom poprištu podjednako primjenjuju tri – mađarski standardni, mađarski kontaktni, hrvatski – jezična varijeteta, a u svakodnevnoj jezičnoj uporabi prema fondu riječi s kojima raspolažu vrše odabir i mijenjaju kod prikladan odgovarajućoj govornoj situaciji. Njihova jezična situacija odgovara osobitim karakterističnim crtama prema Fergusonovoj interpretaciji diglosije¹¹ odnosno ovisno o ciljnoj grupi standardnu varijantu mađarskog jezika primjenjuju u formalnoj govornoj situaciji (škola) i nosi obilježja uzvišenog prestiža, dok se substandardna mađarska varijanta korištena u Hrvatskoj veže za neformalna govorna poprišta (obitelj) u funkciji kolokvijalnog jezičnog varijeteta. Pored toga prisutna je Fishmanova u širem smislu tumačena diglosija¹² glede hrvatskog i mađarskog varijetetnog odnosa, jer hrvatski zastupa jezik prestiža na formalnom poprištu u uzvišenoj funkciji primjenjeni kod, dok naspram tomu mađarski jezik obični razgovorni vernakularni varijetet.

Izražavanje jezičnih dodira u kontaktnoj lingvistici

Društvene se promijene odmah osjetno odražavaju i u jezičnim promjenama – u smislu da je jezik najbitnije sredstvo društvenih interakcija –, a u manjinskom položaju od matične domovine različite političke, gospodarske, kulturne okolnosti vode do stvaranja određenih jezičnih diferencijacija. U dvojezičnoj ili višejezičnoj situaciji prirodna posljedica užeg suživota dva ili više jezika je kontinuirana interakcija na bilo kojem stupnju jezične razine, a ukoliko se povremene pojave interferencije ugrade u materinski jezični sustav govornika, kao ustaljene posuđenice uzrokuju stvaranje kontaktnog jezičnog varijeteta (Csernicskó–Szabómihály 2010: 182–3; Sándor 2001: 94). Prema pristupu temeljenom na jezičnom policentризmu, policentričnim jezicima¹³ nazivamo jezike koji se u uzvišenoj funkciji koriste u više samostalnih zemalja i njihov jezični standard raspolaže s državnim varijetetima, a baranjski se jezični varijetet mađarske govorne zajednice u Hrvatskoj razlikuje od standardnog jezika matične domovine te se smatra početnim centrom državnog varijeteta mađarskog standardnog jezika (Kiss 1994: 93; Kontra 2003a: 303; Lanstyák 1998d: 159; Pete 1988: 780).

Učenicima s mađarskim nastavnim jezikom uslijed odgoja na materinskom jeziku institutivno je omogućeno usvajanje mađarske standardnojezične norme u dvojezičnoj sredini, dok školarcima s hrvatskim nastavnim jezikom većinska jednojezična sredina ne osigurava odgovarajuće mogućnosti vježbanja mađarskog standarda u ustanovnom okviru, izuzev fakultativnih sati njegovanja materinskog jezika i kulture. U jezičnoj uporabi bilingvisti afirmiraju se dvojezične norme, s jezičnim kontaktnim pojavama njihov se jezični varijetet neophodno razlikuje od jednojezičnog mađarskog varijeteta u Mađarskoj što dovodi do odstupanja, pokazujući značajne individualne razlike ovisne o intenzitetu kontakata, položaju i tipu dvojezičnosti (Kontra 1990: 95). Govornici dvojezičnih regija, zbog manjinskog položaja pojavljujućeg jezičnog deficita, znatno su više skloni preferiranju nestandardnih jezičnih rješenja naspram jednojezične kontrolne grupe iz Mađarske, jer nestandardne forme u slučaju kontaktnih varijabli desetostruko, a univerzalne varijable dvostruko češće primjenjuju. To je u skladu s očekivanjima, jer u jednojezičnoj sredini nastali kontaktni utjecaj može se tek interpretirati općim indoeuropeizmom, dok u dvojezičnoj okolini stalna veza s drugim jezikom može pak rezultirati s preferiranjem stranih oblika u mađarskom kontaktnom varijetetu. Promatrane univerzalne kontaktne varijable – *analitizacija*,

nepotrebne zamjenice, množina, red riječi, deminutivni sufiksi, usporedba, feminizacija – karakteristične su za indoeuropske jezike, a korištenje tih specifičnih rješenja na temelju prosječnih rezultata slično se oblikovao među hrvatskim ispitanim uzorkom i u ostalim dvojezičnim govornim zajednicama, nasuprot jednojezične kontrolne grupe iz Mađarske. Uzevši u obzir djelomične rezultate ciljnih grupa, kod učenika hrvatskog nastavnog jezika istaknuto prevladava afirmacija utjecaja drugog jezika, tj. najčešće primjenjuju kontaktni jezični varijetet, dok učenici s mađarskim nastavnim jezikom najčešće su sljedbenici standardnoga jezika – izuzev *feminizacije* – u odnosu na mađarsku govornu zajednicu u cijelom Karpatskom bazenu na temelju promatranih jezičnih pojava. Međutim, kontaktni jezični utjecaj unutar Karpatskog bazena primjetljiv je isključivo u slučaju *analitizacije, feminizacije i deminutivnih sufiksa*, a ponajmanje u primjenjenim oblicima *reda riječi i usporedbi*, jer rezultati svake dvojezične regije bitno odstupaju od jednojezičnih priopčavatelja podataka. U mađarskom jezičnom varijetetu u Hrvatskoj – i u ostalim varijetetima dvojezičnih govornih zajednica – uslijed značajnog prihvaćanja ispitanih jezičnih pojava, nameće se pitanje da li je to još oblik ispoljavanja interferencijskih pojava ili su posuđenice postale normativna kategorija na razini jezične zajednice, jer se istraženi kontaktni jezici genetski i strukturno značajno razlikuju, međutim «današnji metodološki postupci ne omogućuju filtraciju kontaktnih jezičnih pojava i iz njih djelujuće ostale jezične i vanjezične utjecaje, koji zajednički utiču na jezične rezultate» (Göncz 2004: 142; vlastiti prijevod). Istodobno uveliko primjenjivanje *feminizacije i nepotrebni zamjenica*, pored afirmacije kontaktnog utjecaja, može se pripisati i postupnom praćenju i slijedu norme, jer se primjenjene redundantne forme iz drugog jezika mogu smatrati ispravnijim oblikom koristeći ih u funkciji prestižnog varijeteta. Analizirane univerzalne jezične varijable – *indikativni i imperativni način glagola koji završavaju na -t, -ban/-ba u inesivu, valószínűleg, hogy, -nök/-nök varijable* – koje se odnose na cijelo mađarsko jezično područje, a u kontaktnom jeziku ne raspolažu s neposrednom paralelom, njihova se nestandardna varijanta manje afirmira naspram univerzalnih kontaktnih varijabli, ali u dvojezičnoj sredini je gotovo ravnomjerno prisutna, dvostruko češće u odnosu na jednojezični mađarski uzorak. U prihvaćanju univerzalnih varijabli učenici koji sudjeluju u hrvatskom obrazovnom programu najmanje – izuzev varijable *-ban/-ba u inesivu* –, dok učenici s mađarskim nastavnim jezikom najviše preferiraju kodificiranu normu – izuzev varijable *valószínűleg, hogy* – naspram ostalih dvojezičnih govornih zajednica. Razlikovna odstupanja ispravne primjene jezika najvjerojatnije ne potiču iz jezičnih dodira, već iz pozadinskih okolnosti manjinskog položaja¹⁴, jer svojstvena posljedica istisnute uporabe materinskog jezika s formalnog poprišta dovodi do postupnog pogošanja znanja kolokvijalnog jezika odnosno slabijeg poznavanja gramatičkih pravila kodificirane norme, a proređena uporaba specifičnih jezičnih izražajnih sredstava često prouzrokuje da se u oba jezika «najkarakterističniji oblici izražavanja probljeđuju, pojednostavljuju i time oba jezika postanu bezbojna» (Kossa 1978: 238-9; vlastiti prijevod). Međutim, istražene pojave u odnosu na cjelokupni jezični sustav čine samo fragment, a manifestacija kontaktnih pojava je pak manje bitna, jer se ni u jednom slučaju ne zamjećuje nestajanje standardne norme. Uporaba mađarskog jezika u izvangraničnim govornim zajednicama suženjem uporabe materinskog jezika pored dominantnog prisustva državnog jezika, pogoduje smanjenju prestiža manjinskog jezika i subtraktivnoj dvojezičnoj situaciji, jer se zbog izbjegavanja jezične nesigurnosti – eliminacija jezičnog lapsusa, jezičnog deficita, omaške u govoru, zapinjanja i hezitacije odnosno nastojanja za metalingvističku spoznaju, hiperkorekciju i prekomjerna težnja za ispunjenje pa čak i premašivanje standardne norme – uslijed privremenog prebacivanja koda, s vremenom proširuje jezični varijetet s posebnim svojstvenim crtama i obilježjima jezika većine, s kontaktnim pojavama i substandardnim elementima. Jezična interferencija se dakle može pojaviti na svim razinama glede cjelokupnog jezičnog sustava, a promjena pak kao elementarna svojstvenost karakteristike jezika

ne odnosi se samo na dvojezične regije, jer se i unutarnji varijeteti jezika uzajamno udaljavaju (Pusztai 1999: 95). Nedostatno znanje materinskog jezika dugoročno prouzrokuje eroziju jezičnog sustava odnosno stvaranje jezičnog deficita, jer je govornik prinuđen u određenim govornim situacijama iz prvog jezika nedostajajuće izraze (strukture) zamijeniti iz drugog jezika. Ukoliko se povremeno preključivanje koda trajno ustali, utoliko uslijed mijenjanja i zaobilaženja jezika dolazi do izbjegavanja i gubitka materinskog jezika, a zamjena dominancije dvojezičnosti može rezultirati u govorniku osjećajem frustriranosti i sramežljivosti naspram svom materinskom jeziku. Proces zamjene dominantnog materinskog jezika izgubljenog prestiža na dominantan državni jezik ponekad se odvija na generacijskoj osnovi, ali katkad se može odvijati i na individualnoj, a naročito su velikoj opasnosti gubljenja jezika i asimilaciji izložene zajednice u dvojezičnim sredinama (Péntek 2008: 149).

Rezultati empirijskog istraživanja ukazuju na diferenciranu uporabu jezika mladog generacijskog naraštaja Mađara u Hrvatskoj, kojima heterogeni odnosno homogeni životni prostor također utiče na njihov jezični sustav pa tako i na učestalost primjene univerzalnih varijabli i univerzalnih kontaktnih varijabli, a pojavljena razlikovna odstupanja između ciljnih grupa u usvajanju mađarskog jezičnog standarda pak upućuju na posljedičnu ovisnost nastavnog jezika obrazovanja. Uslijed socijalizacije u jednojezičnoj odnosno dvojezičnoj sredini prema odgovarajućoj jezičnoj pozadini se afirmira utjecaj drugog jezika u njihovoj jezičnoj uporabi, te tako se njihova verbalna aktivnost glede uporabe i poznavanja jezika odstupno razlikuje od jednojezičnih zajednica, štoviše i od drugih dvojezičnih mađarskih manjina. Za otkrivajuću usporedbu i sistematiziranje dinamike širenja tendencionalnih tekućih i već okončanih jezičnih promjena unutar govorne zajednice, bilo bi korisno izvršiti dodatno sociolingvističko istraživanje na daljnjem generacijskom uzorku šire dobne strukture i jezičnim pojavama, u cilju svrsishodne uspostave kronološki dosljednog utvrđivanja sinkronijskih obilježja jezičnog sustava. Jezični podatci dobiveni statističkom analizom i subjektivnom procjenom ne prognostiziraju posve buduće formiranje i razvojne mehanizme jezične uporabe jedne govorne zajednice, međutim dugoročno s nastavkom navedenih opisanih tendencija upitan je smjer promjena uzročnih čimbenika u kasnijem odabiru i uporabi jezika učenika. Svagdašnje stanje dvojezičnih situacija karakteriziraju obilježja labilnosti – determinirana od jezične uporabe i od strane govornika –, a dinamičan ritam nestajanja govornika nagovještava nepovoljne perspektivne uvjete u pogledu opstanka te tako postaje upitno da li će još djeca ove generacije ili budućeg naraštaja komunicirati materinskim jezikom svojih predaka.

Tema pruža suvremen i sveobuhvatan uvid u jedno od do sada još u potpunosti neobrađeno područje, a što se aktualnosti tiče globalno je društvenog značaja, jer je svjesna odgovornost današnjeg društva – podjednako na individualnom i kolektivnom nivou – poduzimanje radnje glede održavanja, njegovanja i očuvanja materinskog jezika spriječavanjem zamjene jezika, usredotočenje na izradu odgovarajuće strategije i jezičnog plana za očuvanje vrijednosti te primjena iste u praksi, osiguravanjem aditivnih dvojezičnih okolnosti radi razvitka dvojezičnosti na visokoj razini, u čemu obrazovanje na materinskom jeziku pored obiteljske jezične sredine igra važnu ulogu. S jezičnog stajališta sustav obrazovanja na mađarskom jeziku u očuvanju i naslijeđbi materinskog jezika (usko povezano i svijest identiteta) jamči stalni opstanak manjinskog jezika, a svijesna spoznaja o uporabnoj vrijednosti i prepoznavanje kulturnih doprinosa je društvena odgovornost svakog člana govorne zajednice, jer «jedna od temeljnih vrijednosti, koja čini samu zajednicu je jezik», a dijete je pak «bitan sukreator toga jezika» (Bańcerowski 2004: 25; vlastiti prijevod). Rezultati istraživanja pružaju opsežne mogućnosti uvida u jezično stanje jedne govorne zajednice i svjedoče o nezaustavljivom procesu asimilacije, a ishod ovih promjena ovisi o tomu hoćemo li biti pasivni promatrači ili aktivni sudionici zaustavljanja aktualnih trendova.

U tezama citirana djela

- Bañcerowski Janusz 2004. A nyelvi kommunikációs viselkedés aktuális kérdései. In: Balázs Géza (szerk.) *A magyar nyelvi kultúra jelene és jövője I.* Budapest: MTA Társadalomkutató Központ. 25–46.
- Bartha Csilla 1999. *A kétnyelvűség alapkérdései. Beszélők és közösségek.* Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Bartha Csilla 2007. A magyar nyelv megőrzésének lehetőségei és korlátai a Muravidéken egy szociolingvisztikai vizsgálat tükrében. ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék. MTA Nyelvtudományi Intézet. *Kisebbségkutatás*. 2: 214–240.
- Buda Béla 1994. *A közvetlen emberi kommunikáció szabályszerűségei.* Budapest: Magyar Pszichiátriai Társaság. Animula Egyesület.
- Csernicskó István–Szabómihály Gizella 2010. *Hátrányból előnyt: A magyar nyelvpolitika és nyelvtervezés kihívásairól.* Bitskey Botond (szerk.) A határon túli magyarság a 21. században. Köztársasági Elnöki Hivatal. 167–198.
- Göncz Lajos 1985. *A kétnyelvűség pszichológiája.* Újvidék: Forum Könyvkiadó.
- Göncz Lajos 1999. *A magyar nyelv Jugoszláviában (Vajdaságban).* Budapest–Újvidék: Osiris Kiadó–Forum Kiadó–MTA Kisebbségkutató Műhely.
- Göncz Lajos 2004. *A vajdasági magyarság kétnyelvűsége. Nyelvszociológiai vonatkozások.* Szabadka: Magyarságkutató Tudományos Társaság–MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet.
- Hablicsek László 2004. A Kárpát-medencei magyarság demográfiai helyzete és előreszámítása 1991-től 2021-re. In: *A Kárpát-medencei magyarság demográfiai helyzete és előreszámítása, 1991–2021.* Budapest: Központi Statisztikai Hivatal Népeségtudományi Kutatóintézetének kutatási jelentései 78. 25–82.
- Kiss Jenő 1994. *Magyar anyanyelvűek – magyar nyelvhasználat.* Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Kiss Jenő 1996. A nyelvi attitűd és a másodlagos nyelvi szocializáció: vizsgálatok nyelvjárás környezetben. In: *Magyar Nyelv*. 92: 138–151.
- Kiss Jenő 1997. A magyar nyelvről – nyelvpolitikai megközelítésben. In: *Magyar Tudomány*. 8: 957–969.
- Kiss Jenő 2002. *Társadalom és nyelvhasználat.* Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Kontra Miklós 1990. *Fejezetek a South Bend-i magyar nyelvhasználatból.* Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet.
- Kontra Miklós 2003a. A határon túli magyar nyelvváltozatok. In: Kiefer Ferenc–Siptár Péter (szerk.) *A magyar nyelv kézikönyve.* Budapest: Akadémiai Kiadó. 301–321.
- Kossa János 1978. *A mi nyelvünk.* Újvidék: Forum Könyvkiadó.
- Lanstyák István 1994. Az anyanyelv és a többségi nyelv oktatása a kisebbségi kétnyelvűség körülményei között. In: *Regio. Kisebbség, politika, társadalom*. 5/4: 90–116.
- Lanstyák István 1998d. *Nyelvünkben – otthon.* Dunaszerdahely: Nap Kiadó.
- Lanstyák István–Simon Szabolcs 2002. A magyar és a szlovák nyelv választása három szlovákiai magyar településen. In: *Kisebbségkutatás*. 11/ 2: 344–358.
- Lanstyák István–Szabómihály Gizella 1997. *Magyar nyelvhasználat – iskola – kétnyelvűség. Nyelvi változók a szlovákiai és magyarországi középiskolások néhány csoportjának magyar nyelvhasználatában.* Pozsony: Kalligram Könyvkiadó.
- Lanstyák István–Szabómihály Gizella 2011. Anyanyelvi nevelés kétnyelvű környezetben. In: Lanstyák István–Szabómihály Gizella (szerk.) *Nyelv. Magyarok Szlovákiában VII.* kötet. Somorja: Fórum Kisebbségkutató Intézet. 511–515.
- Pete István 1988. A magyar nyelv állami változatai. In: Kiss Jenő–Szűts László (szerk.) *A magyar nyelv rétegződése II.* Budapest: Akadémiai Kiadó. 779–789.
- Péntek János 2008. A magyar nyelv erdélyi helyzete és perspektívái. In: Fedinec Csilla (szerk.) *Értékek, dimenziók a magyarságkutatásban.* Budapest: Magyar Tudományos Akadémia–Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottság. 136–153.
- Popis stanovništva 2001. Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske. Web: www.dzs.hr/Hrv/censuses/Census2001/Popis/Hdefault.html (skinuto: 15.08.2012.)
- Pusztai Ferenc 1999. Magyarul és magyarul. In: Glatz Ferenc (szerk.) *A magyar nyelv az informatika korában.* Budapest: Magyar Tudományos Akadémia. 91–98.
- Sándor Klára 2001. Az élnyelvi vizsgálatok és az iskola: a kisebbségi kétnyelvűség. In: Sándor Klára (szerk.) *Nyelv, nyelvi jogok, oktatás.* Szeged: Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó. 83–111.
- Sebők László 2003. A 2001-es horvátországi népszámlálás magyar szempontból. In: Gyurgyik László–Sebők László (szerk.) *Népszámlálási körkép Közép-Európából 1989–2002.* Budapest: Teleki László Alapítvány. 135–150.
- Skutnabb-Kangas Tove 1997. *Nyelv, oktatás és a kisebbségek.* Budapest: Teleki László Alapítvány.
- Szilágyi N. Sándor 2002. Észrevételek a romániai magyar népesség fogyásáról, különös tekintettel az asszimilációra. *Magyar Kisebbség*. 4: 64–96.
- Szilágyi N. Sándor 2008. A magyar nyelv a Magyarországgal szomszédos országokban. In: Fedinec Csilla (szerk.) *Értékek, dimenziók a magyarságkutatásban.* Budapest: Magyar Tudományos Akadémia–Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottság. 105–118.

Radovi koji su objavljeni na temu disertacije

- Andrea Denković. *Kétnyelvű nyelvhasználat szociolingvisztikai vizsgálata a horvátországi magyar általános és középiskolások körében* c. előadás a Balassi Intézet és a Márton Áron Szakkollégiumi Igazgatósága szervezésében a Tudomány Napja tiszteletére rendezett PhD konferencia (29. szeptember 2010.).
- Andrea Denković. *A kétnyelvűség szociolingvisztikai dimenziói a horvátországi magyar tanulók nyelvhasználatában.* In: *Hagyaték. Magyar Egyesületek Szövetsége*. 2010. IV. évf., 11–12. sz. 13–75.

- Andrea Denković. *Kétnyelvűség a nyelvhasználat tükrében – az általános és középiskolás tanulók körében*. In: Acta Hungarica Universitatis Essekensis. Károly Lábadi (urednik) Filozofski fakultet Sveučilišta J. J. Strossmayer u Osijeku. Osijek. 2011. 3. br. 34–50.
- Andrea Denković. *A nyelvi interakciók következményei kétnyelvű közösségekben*. In: Rovátkák. Horvátországi magyar kulturális és tudományos folyóirat. Károly Lábadi (urednik) HunCro Médiaközpont. 2011. 2. br. 30–48.
- Andrea Denković. *Nyelvi attitűd szerepe kisebbségi helyzetben*. In: Rovátkák. Horvátországi magyar kulturális és tudományos folyóirat. Lábadi Károly (szerk.) 2012. (pod objavom)
- Andrea Denković. *A természetes kétnyelvűség mindennapjainkban*. In: Gasztrokulturális hagyományok a határ mentén. Helyi ízek – Helyi értékek. Tibor Gonda (urednik) Horvátországi Magyar Vállalkozók Szövetsége. Kneževi Vinogradi. 2013. 128–133.
- Andrea Denković. *Prirodna dvojezičnost u svakodnevnom životu*. In: Gastrokulturno nasljeđe Baranje. Domaći okusi – Domaće vrijednosti. Tibor Gonda (urednik) Savez poduzetnika Mađara Hrvatske. Kneževi Vinogradi. 2013. 134–138.

Napomene

¹ Na popisu stanovništva iz 1991. godine mađarska nacionalna manjina (u 9 naselja u relativnoj većini) brojčano iznad tisuću stanovnika živi u slijedećim naseljima: Kneževi Vinogradi 2 763 (40,6%), Bilje 2 435 (37,7%), Draž 1 232 (26,6%), Beli Manastir 1 006 (7,7%). No na popisu stanovništva iz 2001. godine se već samo u Kneževim Vinogradima 2 121 (40,9%) i Bilju 1 921 (35,1%) mogu pronaći u relativno većem broju.

² Pojava nazvana po Labovu znači izbjegavanje utjecaja okoline, jer «ljudi se i jezično drugačije ponašaju, ukoliko nisu u naviknutoj prirodnoj sredini i ljudima» (Kiss 2002: 36; vlastiti prijevod).

³ Lambert (1975) prvi razlikuje *uravnoteženu (balansiranu)* ili *neuravnoteženu (dominantnu) dvojezičnost* na temelju razine stupnja znanja dvaju jezika. *Uravnoteženim (balansiranim) dvojezičnim govornikom* se smatra korisnik jezika koji u podjednakoj mjeri, no ne nužno s potpunim znanjem vlada s oba jezika, dok u *neuravnoteženoj (dominantnoj) dvojezičnosti* postoje očigledne razlike u odnosu kompetencije dvaju jezika (Bartha 1999: 184).

⁴ Prema *Bernsteinovoj hipotezi* obiteljska uporaba jezika je sociokulturno određena pojava determinirana pripadnošću društvenom sloju, jer obitelj tijekom govornog čina posreduje u prijenosu društveno prihvaćenog načina upotrebe jezika. Jezična uporaba specifične klase odnosno sloja potpomaže ili spriječava kognitivni razvoj djeteta, tj. posreduje u prijenosu nejednakosti određenih slojeva te odvaja *razvijeni (formalni) jezični kod* – primjena kompleksnih struktura složenih rečenica, potpune rečenice – *od ograničenog (neformalnog) jezičnog koda* – primjena kratkih gramatički jednostavnih i nedovršenih rečenica, sintaktički siromašnijih rješenja (Kiss 2002: 125–6).

⁵ Promjena broja Mađara po državama u 1990-tim godinama: Slovenija (-22%, -2 000), Hrvatska (-20%, -4 000), Srbija (-15%, -50 000), Rumunjska (-11%, -182 000), Ukrajina (-9%, -16 000), Slovačka (-8%, -47 000), Mađarska (-2%, -180 000), Austrija (+21%, +7000) (Sebők In: Habcicsek: 2004: 66).

⁶ Na popisu stanovništva iz 1991. godine 13,57%, a 2001. već 23,77% manje njih se izjasnilo da im je mađarski materinski jezik naspram toga što se smatraju pripadnicima mađarske nacionalnosti. To odražava suprotan trend u odnosu na sve ostale mađarske zajednice u Karpatskom bazenu – zapravo manjine su po materinskom jeziku pretežito u većem broju, nego po nacionalnosti –, gdje je 1–7% veći broj govornika mađarskog materinskog jezika od pripadnika mađarske nacionalnosti i najčešće pripadnici mađarske nacionalnosti 95–98% odrješito smatraju mađarski svojim materinskim jezikom (Sebők 2003: 144, 148).

⁷ Szilágyi (2002: 64–96) ističe razliku između tri vrste uzastopne – jezične, etničke i vjerske – asimilacije, koje se dotle mogu iskazati, dok se slijedeći korak asimilacije nije završio.

⁸ Prema Bloomfieldovoj intepretaciji pojedinac je dobro upućen i poznavatelj oba jezika i kulture, tj. posjeduje lingvističku i komunikacijsku kompetenciju odnosno vlada s oba jezika poput izvornog materinskog govornika.

⁹ Prema hipotezi *relativnog-determinizma* razmišljanje je određeno usvojenim i uporabljenim jezikom, tj. *jezični relativizam* iskazuje različiti način jezičnog kodiranja stvarnosti, dok se *hipoteza jezičnog determinizma* odnosi na pojedinca govornike različitih jezika, koji pak drugačije razmišljaju o njemu, zbog različitog načina segmentacije stvarnosti jezičnom percepcijom (Göncz 1999: 68).

¹⁰ Kiss (2002: 135) klasicifira *jezičnu attitudu na*: kognitivnu, evaluativnu i samovoljnu (određena na osnovu prve dvije sastavnice) komponentu.

¹¹ Pojam *diglosije* (grč. diglotos – izvedenica dvojezičnosti) u sociolingvistiku uvodi Charles Ferguson (1959, 1975) na takvu relativno ustaljenu jezičnu situaciju, gdje ovisno o komunikacijskom kontekstu odgovarajućeg područja jezične uporabe postoje dvije varijante istoga jezika s različitim prestižom i funkcijom (uzvišeni varijetet – upotrebljava se na formalnom poprištu; razgovorni varijetet – upotrebljava se na neformalnom poprištu, materinski jezik), a daljnje dodatne razlike se javljaju na području književne tradicije, usvajanju, standardizaciji, stabilnosti, sistematičnosti jezika (Bartha 1999: 66-74; Kiss 2002: 231-4).

¹² Joshua Fishman (1967) proširuje značenje diglosije na one jezične situacije, gdje u uzvišenoj i razgovornoj funkciji korištene varijante pripadaju dvjema različitim jezicima te uvodi pojam triglosije i poliglosije (Göncz 1999: 86-8).

¹³ Mađarski jezik smatran policentričnim jezikom i do danas je sporna dilema među lingvistima, zbog opasnosti od jezičnog razgranjanja (Lanstyák 1998, 2000; Lanstyák–Szabó Mihály 1997, 1998; Pete 1988; Péntek 2008, 2009; Szilágyi 2008). U posljednje vrijeme sociolingvistička istraživanja potvrđuju da je mađarski jezik relativno očuvao cjelovito sastavno jedinstvo, samostalni razvoj državnih varijeteta je neznčajne mjere, jer su odstupanja od standardnog jezika samo u pojedinim stručnim registrima osjetljiva, a manjinskim varijetetima više prijeti opasnost od jezične erozije, jezičnog deficita i razgradnje te gubitka funkcionalnog prostora (Lanstyák 2000: 229; Péntek 2009: 19, 2011: 104).

¹⁴ Današnji materinski jezik mađarskih manjina u Karpatskom bazenu je jedan varijetet mađarskoga jezika, koji se zbog neizbježnih posljedica društvenih uzroka razlikuje od mađarskih varijeteta u Mađarskoj, a Kiss (1994: 94–5) te razlike klasicifira po tipovima modela. Lanstyák–Szabó Mihály (2011: 512) su na temelju proučavanja govornika mađarskog materinskog jezika u Slovačkoj ustvrdili opće konstatacije, koje vrijede i za ostale mađarske manjinske varijetete, a odnose se na razlike kontaktnih varijeteta od varijeteta u Mađarskoj. Te razlike djelomično mogu dominirati i u jednojezičnim govornim zajednicama, međutim jasno se očituju u jezičnom ponašanju dvojezičnih govornih zajednica, kao što i među učesnicima istraživanja u Hrvatskoj.